

Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві

Ігор Іванов,
кандидат політичних наук,
заступник директора Білоцерківської філії
Державної академії статистики, обліку та аудиту
Держкомстату України

Незавершеність процесів культурно-мовної ідентифікації в Україні переросла в досить серйозну політичну проблему. Відтак автор ставить за мету проаналізувати зміст двомовності та її вплив на політичну ідентифікацію.

Поняття „ідентичність” увійшло в політичний лексикон у другій половині ХХ століття. Це засвідчило те, що прагнення людини відчувати себе частиною певної політичної спільноти є актуальним. Політична ідентифікація як елемент політичної самосвідомості у взаємозв'язку з мовою (як ідентифікаційним чинником) є важливим фактором націєтворення.

За М. Драгомановим, „наш народ один з найталановитіших народів між слов'янами. Стверджують це одностайно всі спостерігачі і дослідники, визначаючи за українським народом, а також за його мовою, яскраво виявлену оригінальність” [1, с. 19], що зобов'язує зберігати, розвивати та поширювати одвічні цінності українського етносу.

Більшість вчених вважає, що двомовність – це лише одночасне або поперемінне користування двома мовами як на особистісному, так і на суспільному рівні. Двомовність може бути добровільним вибором людини чи соціуму, але й може спричинятися певними обставинами, корені яких сягають у минуле. Наука розглядає двомовність як індивідуальну, колективну, координативну, субординативну, так і активну чи пасивну. Дехто з дослідників дотримується думки, що двомовність є чинником інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення.

Проблеми двомовності, мовні питання в процесі етнонаціонального розвитку і формування політичної ідентичності досліджували, зокрема, Л. Аза, М. Антонович, І. Дзюба, В. Котигоренко, Т. Клименко, В. Лісовий,

О. Майборода, Л. Масенко, П. Надолішній, Л. Нагорна, П. Толочко, М. Шульга, Л. Шкляр.

Як вважає О. Майборода, радянська політична русифікація призвела до того, що російська мова стала мовою повсякденного вжитку для понад половини мешканців України, що було аргументом для постановки питання про надання їй статусу другої державної мови. Внаслідок цього українське законодавство з мовного питання стало предметом подвійного тлумачення. З одного боку, положення закону про мови, а також положення Конституції, що держава забезпечує всебічний розвиток української мови у всіх сферах суспільного життя в Україні, були правовим обґрунтуванням українізації насамперед державної служби та освіти. З іншого боку, гарантування цими ж правовими актами вільного розвитку і функціонування російської мови дало підстави домагатися збереження існуючих масштабів її поширення [2, с. 583 -584].

Звернімо увагу: відразу після Переяславської ради (1654 р.) царський уряд розпочав масовий наступ на українську духовність, маючи на меті знищення історичної окремішності українського етносу. Далі – більше. 1720 року цар Петро I видав указ про заборону книгодрукування українською мовою. 1775 року за наказом Катерини II царські війська знищили Запорозьку Січ. Тоді ж було закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях [3, с. 185].

Конфліктність нинішніх мовних проблем в Україні закорінена в деформаціях мовної ситуації, успадкованих від колоніального минулого. Протягом кількох століть російська мова поступово витісняла українську на значній території її поширення в головній функції – функції засобу спілкування [4, с. 5].

Русифікація продовжувалася і в радянські часи, незважаючи на рішення XII з'їзду РКП(б), який 1923 року, за вказівкою В. Леніна, постановив: „Розмови про переваги російської культури і висунання положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (української, азербайджанської, узбецької, киргизької та інших) є не чим іншим, як спробою закріпити панування великоруської національності” [5, с. 646]. Відтак і досі не виправдалися сподівання А. Луначарського: „Від самостійного культурного розвитку українського народу можна чекати дуже відрадних результатів, бо немає жодного сумніву, що це одна з найбільш обдарованих гілок слов'янського дерева” [6, с. 10 - 11].

І. Дзюба констатує, що українська культура не тільки не знайшла належного їй провідного місця в Україні, але навіть не зрівнялася з російською, залишаючись далеко на другорядному місці як її доважок; переважна більшість робітничого класу, науково-технічної, інженерної та іншої інтелігенції, взагалі міського населення залишається поза сферою української культури, яку для них цілком замінила російська [7, с. 161].

Як же розуміють проблему двомовності сучасні українські вчені?

Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві

Ігор Іванов

На думку В. Котигоренка, російськомовність значної частини поліетнічного населення України зовсім не означає включення всього цього лінгвомасиву у високу російську культуру. Функціонально російська мова в колишньому Радянському Союзі, а отже і в Україні, обслуговувала, з одного боку, ідеологію, політику, науково-технічну сферу та бюрократичний апарат, а з іншого – працювала на „низькі” сфери мовної поведінки. Подібного не позбавлена й українська мова, у тому числі і в незалежній Україні. У відповідних непривабливих іпостасях російська і українська мови були і, на жаль, лишаються атрибутом маргінального прошарку, який не володів і не володіє ні своєю національною, ні іншою мовою у межах, необхідних для освіченої людини. Цей прошарок не був і не є носієм жодної з національних культур як феномена, що інтегрує цінності, створені народом. Отож двомовність свідчить не лише про належність частини українського соціуму до двох культур, а й про включеність чималой людності у поле маргінального безкультур'я [8, с. 165 - 166].

Л. Нагорна зауважує, що сьогоднішня українська двомовність – це прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в межах двох культур і двох багато в чому різних систем цінностей. Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання, залежно від обставин, тієї чи іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настановлень та орієнтацій [9, с. 9].

І справді, те, що ми називаємо двомовністю, це не самостійне явище, а наслідок масової етномаргінальності і пов'язаного з нею психологічного роздвоєння. Змінити ситуацію можна буде лише тоді, коли буде подолано кризу ідентичності.

Поняття „двомовність” давно стало дуже розмитим. На думку В. Лісового, двомовність може означати: „фактичне володіння двома мовами; володіння і застосування різними групами населення лише однієї з двох мов; використання у державних установах будь-якої з двох мов; обов'язкове володіння двома мовами для державних службовців” [10, с. 142 - 143]. Ідентичні погляди на цю проблему знаходимо й у О. Майбороди [11, с. 65].

Попри зазначені негативи двомовності все ж можемо констатувати, що вона як така, одночасно з іншими своїми іпостасями, є одним з показників культурної плюралістичності України, що сприяє розвитку суспільства завдяки взаємозбагаченню здобутками [12, с. 67]. Знайомство з цінностями іншої культури робить людину більш толерантною і більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Слід погодитися з думкою Л. Нагорної, що „одномовне середовище звужує кругозір, перешкоджає об'ємному сприйняттю фарб сучасного світу. Вершинні здобутки української культури – твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки – були б немислимі без оволодіння геніями українського слова багатствами світової культури,

і російська, німецька та інші мови відкрили їм вікно у світ” [13, с. 278].

Найдавніша, найгостріша і дуже актуальна проблема двомовності в Україні не може не викликати суперечностей. І цілком зрозуміло, що серед вчених немає єдиного погляду на цю проблему. Існують три точки зору щодо цієї проблеми. Згідно з першою, є доцільним запровадження другої державної мови – російської (О. Лановенко, О. Кубеліус, П. Толочко, М. Шульга та інші). Інші вчені виступають проти запровадження російської мови як державної (І. Дзюба [14, с. 5], В. Коваль [15, с. 79 - 84], М. Жулинський [16, с. 15 - 26], О. Чередниченко [17, с. 108 - 110], О. Ткаченко [18, с. 3 - 8], Л. Масенко [19, с. 54 - 57] та інші). Третій погляд: мовної проблеми в Україні не існує – В. Пироженко [20, с. 50 - 53].

Проаналізуємо детальніше ці думки. Вчені і політичні діячі, які вимагають запровадження другої державної мови, зазначають, що майже половина населення України, особливо у Східних регіонах і в Криму, розмовляють російською мовою. Вони наводять приклади інших демократичних країн, де запроваджено дві чи кілька державних мов. Так, П. Толочко вважає, що російська мова, як і російська культура в цілому, не можуть вважатися чужими для українців. З українською мовою і культурою їх пов'язує спільність джерел, етнічна спорідненість носіїв, а також співавторство росіян і українців у творенні двох культур [21, с. 21]. Йому заперечує М. Дністрянський [22, с. 286]. Надання статусу державної російській мові, з одного боку, може порушити цілісність і стабільність України, а з іншого – і Конституція України, і відповідний закон створюють досить широкі умови для нормального функціонування російської мови. На думку вченого, регіональна структура інформаційної сфери, порівняно з етнічною, свідчить не про дискримінацію російської мови, а навпаки – про триваючу інерцію політики русифікації радянського періоду. Він доходить висновку, що, зважаючи на означені чинники та історичні засади державності, недоцільно змінювати чинні конституційні положення щодо статусу мов.

М. Дністрянського підтримує І. Дзюба: „Хто насправді є в Україні двомовними: ті, хто обстоює українську мову, добре володіючи і російською, знаючи російську культуру, – чи ті, хто воює за „двомовність” задля права не знати українську мову і українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур'я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях, не кажучи, звісно, про „геополітичний чинник” [23, с. 7].

Політологічний аналіз двомовності, поглядів її прихильників і супротивників дозволяє зробити висновок, що вимоги прихильників двомовності не є об'єктивними, оскільки нинішня мовна ситуація в Україні склалася не природним шляхом – впродовж століть формувалася система духовно-культурної залежності України від Росії. Проблема

державного унормування співіснування мов різних етносів завжди постає в поліетнічних країнах. У мовному законодавстві багатьох держав існують три підходи до розв'язання цієї ситуації. Перший полягає в тому, що державною мовою обирається мова однієї національності, яка зробила основний вклад у формування країни і переважає кількісно інші етнічні групи (французька, англійська, іспанська та інші мови). Другий шлях мовного спілкування в умовах двомовності щодо визначення державної мови має місце в країнах, де важко визначити якусь одну корінну націю, наприклад, в Люксембургу, де функціонують дві офіційні мови – німецька і французька, у Швейцарії з її трьома офіційними мовами – німецькою, французькою та італійською. Є і третій варіант, коли законодавством закріплено статус двох офіційних мов – місцевої національності і мови колишньої метрополії. Це практикується переважно у постколоніальних країнах (гінді та англійська в Індії, ірландська та англійська в Ірландії). Формально у цих країнах головна роль відводиться національним мовам, насправді ж панівне становище залишається за мовами колишніх метрополій. „Особливість України полягає у тому, що вона належить де-юре до першої з трьох груп, які аналізуються, а насправді – більш до третьої, з фактичним домінуванням мови колишньої метрополії” [24, с. 68 – 69]. Саме цим пояснюється одне з головних протистоянь щодо застосування російської мови як державної. Про державний статус російської мови в Україні варто буде говорити тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею [14, с. 5].

Більш категорично висловлюється проти двомовності Л. Масенко, яка вважає, що „функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя. Це стан нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави” [19, с. 56].

Аналіз практики застосування мов свідчить, вважає В. Пироженко [20, с. 50], що мовної проблеми як такої в Україні не існує. Практично все населення України, продовжує він, розуміє дві найпоширеніші в країні мови – українську і російську. Ситуація, що склалася на момент набуття Україною незалежності, в принципі могла б вважатися оптимальною: все населення знає так чи інакше дві мови, проте кожен розмовляє тією, якою йому зручно, повністю при цьому розуміючи свого іншомовного співрозмовника.

З такою думкою погодитися важко. Незалежно від того, чи були процеси асиміляції викликані практичними потребами, чи у своїй основі були добровільними, чи були вони результатом планової насильницької русифікації, їх вплив на самосвідомість і національне буття українського етносу був руйнівним. Адже впродовж століть російська мова в Україні виконувала не лише інформаційну і комунікативну, а й суто політичну та

ідеологічну функції, виступаючи знаряддям панування російського етносу над українським. Не прораховані усі можливі наслідки надання російській мові статусу другої державної. Чи не призведе це до того, „що російська мова, будучи реально панівною, – запитує І. Дзюба, – невдовзі стане єдиною державною, а українська залишиться державною декларацією?” [23, с. 5].

У братньому посланні українців сербському товариству „Зоря” на початку ХХ століття зазначалося таке. На слов'янському з'їзді у Москві з нагоди етнографічної виставки більшістю голосів було ухвалено рішення про використання російської літературної мови як свідчення слов'янської єдності. Проте це рішення ми не можемо визнати ні справедливим, ні корисним, а в гегемонічному пануванні однієї мови слов'янської над іншими вбачаємо не ознаку вільного єднання, а велику перешкоду суспільному прогресу і свободі слов'янських народів, перешкоду, яка може приректи слов'янську думку на закостенілість та одноманітну безперспективність, корисні лише задля егоїстичних цілей одного з наших братів. [25, с. 409].

Минуло століття, і бачимо, що в царині мовних питань немає істотних зрушень. Свідченням тому є ліквідація органів державної влади з питань мовної політики: Департамент з мовної політики Держкомнацміграції ліквідовано 2000 року; відділ нагляду з мовної політики в Кабінеті Міністрів України і раду мовної політики при Президентові України – 2001 року. На сьогодні в структурах Міністерства освіти і науки, Міністерства культури, Держкомтелерадіо немає жодного управління з питань мовної політики [26, с. 9].

Окремі фахівці з мовних питань роблять сумні висновки. О. Черниш так обґрунтовує вимоги щодо надання російській мові офіційного статусу. У російській мові є багатомісячне напрацювання. Це – міст у світову культуру й науку, до Т. Драйзера і Г. де Мопассана, Т. Манна й навіть до М. Гоголя... до яких „українського моста” поки ще немає” [27]. Цей висновок викликав неабияку стурбованість майстрів слова. А. Шевченко обґрунтував зворотне: тільки у 1970-х роках вийшло українською мовою 8-томне, а у 1920-х роках – 10-томне видання творів Г. де Мопассана. До того ж, вийшло – 6 томів творів В. Шекспіра, 12 томів – Д. Лондона [28, с. 2]. Можна продовжити низку видань українською мовою великих майстрів художнього слова. Тому дослідження О. Черниша носять не науковий, а скоріше політичний характер.

Дослідники й досі не відійшли від стереотипів ХХ століття. Ми не можемо погодитися з думкою, що політичну ідентифікацію українських громадян ускладнює їх приналежність до так званих російськомовних українців (О. Гринів) – це ніби імперський рудимент. І це при тому, що близько 60 % українських росіян народилося в Україні, 81 % з них розуміє українську мову, 45 % вільно володіють нею, всі вони сприймають українську культуру [29, с. 57]. Крім того, 83,4 % сімей росіян бажають, щоб їхні діти вивчали українську мову [30, с. 89].

До речі, питання походження української мови не втрачає актуальності й досі. Але згадаймо: О. Потебня вважав, що українська мова існувала вже в часи Київської Русі [31, с. 33], а східнослов'янська мовна територія в глибоку давнину становила певну спільність – руську мову, що згодом поділилася на два наріччя, одне з яких утворило основу української мови. Це знайшло підтвердження у М. Максимовича [32, с. 84 - 85], який зазначив, що українська мова формувалася у Південній Русі в X - XI століттях.

Процес становлення східнослов'янських мов і періодизацію історії української мови досліджували Г. Півторак [33, с. 10], Ю. Карпенко [34, с. 8], В. Німчук [35, с. 4 - 15]. На думку Г. Півторака, українську мову можна вважати окремішньою з XI - XII століть, коли остаточно сформувалася її фонетична система. За Ю. Карпенком, періодизацією історії української мови є: спільна східнослов'янська мова (IV - X століття), давньоукраїнська мова (XI - XIV століття), староукраїнська мова (XV - XVIII століття), нова українська мова (XIX - XX століття). Отже, еволюція української мови до певного періоду здійснювалася природним шляхом. І не тільки російська мова, як стверджує О. Черниш, але й українська здійснює вплив на світову культуру.

Мовне питання в Україні в останні роки з царини філологічної перейшло в площину політичну. У передвиборчих програмах на парламентських виборах 1994 року і президентських виборах 1999 року порушувалися питання, пов'язані з проблемами двомовності, але не вирішувалися, хоча ці програми підтримувалися на Сході і Півдні України. Поняття офіційного статусу російської мови не пояснювалося. Замовчувалося питання про те, що офіційність української і російської мов стане обов'язком для державних службовців. Політичні партії, які вписували у передвиборчі програми гасла двомовності, не мали перспективи їх реалізації. Л. Кучма 1994 року, здобувши перемогу над Л. Кравчуком за допомогою, зокрема, гасла „двомовності”, швидко відмовився від наміру його реалізації [36, с. 17].

В. Ющенко як кандидат у президенти України оприлюднив чергову серію проектів указів (2004 р.), якими гарантувалася можливість публічного використання російської мови. Головна відмінність підходів до двомовності двох кандидатів у президенти України – В. Ющенко і В. Януковича полягала у наступному: у проекті В. Ющенко записано, що мову обирає громадянин, а чиновник мусить мати достатню кваліфікацію, щоб дати громадянину змогу реалізувати своє право. Тому чиновники в певних місцевостях мають бути дво- або й тримовними – звісно, у визначеному посадовими інструкціями обсягу, що враховує специфіку їх роботи з громадянами. Пропозиція В. Януковича передбачала можливість використання практично у всіх сферах однієї з двох офіційних мов. При цьому він не вказував, хто обиратиме мову, хто муситиме прийняти вибір, як і не згадує про механізми реалізації права вибору [37, с. 18].

В. Янукович під час парламентських виборів 2006 року заявляв: „Ми

– за надання російській мові статусу державної. Наше гасло: „Дві мови – один народ”. Він наголошував, що після парламентських виборів його партія ініціюватиме питання про надання російській мові статусу другої державної, а також заявляв про можливість проведення референдуму і наступного внесення змін до Конституції України. Однак раніше було прийнято Постанову уряду № 1546 від 02.10 2003 року „Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 - 2010 рр.” [38, с. 15 - 16]. В загальній її частині зазначається, що у державотворчому процесі українській мові відводиться провідна роль.

Висновки

Мова формує етнічну свідомість. Оригінальна структура і етнічна свідомість, пов'язана з нею, роблять будь-яке лінгвальне утворення окремою мовою, а етнічне утворення – окремим народом.

Одним з головних факторів мовної проблеми в Україні є те, що, попри русифікацію в царські та радянські часи, український етнос відстоював національну культуру і мову. Велике значення мало й те, що основну частину населення України становили селяни як природні носії етнічних рис. Українському етносу потрібен час для того, щоб подолати кризу, виробити механізм контролю за поширенням рідної мови, що стане основою для зміцнення державності.

Запровадження двомовності в сучасних умовах є передчасним, оскільки, по-перше, значна частина політичної еліти і лідери політичних партій не підтримують ідею двомовності, пам'ятаючи, що Росія була метрополією відносно України; по-друге, українська мова не увійшла у всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, а призначення мови – обслуговувати їх; по-третє, двомовність нині використовується в політичних спекуляціях під час передвиборчих кампаній для маніпулювання суспільною свідомістю у боротьбі за владу.

Причинами кризи політичної ідентичності і етномовної самоідентифікації є багатовікова бездержавність України, її ополячування і русифікація; включеність культури українського етносу у дві геокультурні спільноти – європейську і російську – зумовило її внутрішню двоїстість і створило напрями конфліктності; різновекторність ідентичності регіонів – Західного і Східного; існування російської ідентичності в українському ідентифікаційному просторі, що позначилося на етномовній самоідентифікації і політичній ідентичності.

Література:

1. Драгоманов М. Література українська, заборонена російським урядом // Тисяча років української соціально-політичної думки. – У 9-ти т. – Т. 5., Ч. 2. – К.: Дніпро, 2001. – 371 с.
2. Майборода О. Націотворення // Політична історія України. ХХ

**Двомовність і процеси політичної ідентичності
в поліетнічному суспільстві**

Ігор Іванов

століття: У 6-ти т. – Т. 6. / Ред. О. Майборода, Ю. Шаповал, О. Горань. – К.: Генеза, 2003. – С. 563 – 626.

3. **Вівчарик М.** Українська мова: від заборон і переслідувань до державного визначення // Вівчарик М. Україна: від етносу до наці. – К.: Вища школа, 2004. – 238 с.

4. **Масенко Л.** Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 98 с.

5. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – М., 1923. – 685 с.

6. **Луначарский А.** О национализме вообще и украинском движении в частности // Украинская жизнь, 1912 р. – Ч. 10. – С. 10 – 11.

7. **Дзюба І.** Інтернаціоналізм і русифікація. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 330 с.

8. **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

9. **Нагорна Л.** Проблеми двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута? // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 3 – 13.

10. **Лісовий В.** Проблеми двомовності // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 140 – 147.

11. **Майборода О.** Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку України // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 65 – 74.

12. **Котигоренко В.** Про цивілізаційне дослідження етнонаціональних процесів // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 65 – 79.

13. **Нагорна Л.** Політична мова і мовна політика. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

14. **Дзюба І.** Сучасна мовна ситуація в Україні // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 73. – С. 5.

15. **Коваль В.** Історичне прокляття України: двомовність // Слово і час. – 1996. – № 7. – С. 79 – 84.

16. **Жулинський М.** Двомовність? Ні, загроза дволикості // Слово і час. – 1996. – № 6. – С. 15 – 26.

17. **Чередниченко О. І.** Мови Європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1995. – 269 с.

18. **Ткаченко О.** Чим можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови // Мовознавство. – 1999. – № 4 – 5. – С. 3 – 8.

19. **Масенко Л.** Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою // Віче. – 2003. – № 4. – С. 54 – 57.

20. **Пироженко В.** Мовної проблеми як такої в Україні немає // Віче. – 2003. – № 4. – С. 50 – 53.

21. **Толочко П.** Місце і роль російської мови в Україні // Діалог української і руської культур в Україні. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / Ред. М. Шульга. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – 360 с.

22. **Дністрянський М.** Конституційні основи України в контексті геоетнополітичних взаємин // Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.
23. **Дзюба І.** І знову казуїстика // День. – 2006. – № 215. – С. 6 - 7.
24. **Тернопольський Б.** Правові засади мовної політики // Віче. – 2003. – № 10. – С. 68 - 69.
25. **Воля Т.** Братнє послання українців сербському товариству „Зоря” // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9-ти т. – Т. 5, Ч. 1. / Ред. Т. Гунчак. – К.: Дніпро, 2001. – 512 с.
26. **Удовенко Г.** Мовна політика України на сучасному етапі // Голос України. – 2005. – 1 листопада. – С. 9.
27. **Черниш О.** Два коріння української культури // 2000. – 2003. – 29 серпня – 4 вересня.
28. **Шевченко А.** Без мови немає держави // Літературна газета. – 2004. – 1 січня. – С. 1 - 2.
29. **Уткін О.** Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та конфесійні чинники. – К.: НІСД, 1998. – 132 с.
30. Проекти законів о языках – экспертный анализ: Материалы круглого стола / Ред. Н. Шульга. – К. Віпол, 2000. – 216 с.
31. **Потебня О.** К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876. – 243 с.
32. **Максимович М.** Филологические письма к М. П. Погодину // Русская беседа, 1856. – С. 84 - 85.
33. **Півторак Г.** Українці – звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 10.
34. **Карпенко Ю.** Українська гіпотеза // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 8.
35. **Німчук В.** Аспекти дослідження етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI - XVIII століття. – К., 1995. – С.13.
36. **Кулик В.** Європейська хартія та український вибір // Дзеркало тижня. – 2001. – № 26. – С. 16 - 19.
37. **Кулик В.** Мовна відповідь Ющенка // Дзеркало тижня. – 2004. – № 45. – С. 18.
38. Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 - 2010 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 1546 від 02.10.2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 40. – Ст. 2105.